

חורבן קהילות ארצות ערב: האסון שנגנז

עדי שורץ

הדפים מצהיבים, כמעט מתפוררים. שנים ארוכות הם מונחים עזובים, סתם כך, בארגזים שנערמו באחת המחלקות של משרד המשפטים. אין קורא ואין מתעניין. גם עכשיו, כמעט שישה עשורים אחרי שנפרקו אל הדפים האלה חוויות טראומטיות של אובדן ופליטות, הם עדיין ממתינים שמישהו יספר את סיפורם. באחד מהם כותבת יהודייה מאלכסנדריה על ימי ילדותה במצרים:

לאחר שפרצה המלחמה [ב-1948] עצרו את אמי כשהיא בחודש התשיעי להריגה ורצו לשחוט אותה. היו להם כידונים והם התעללו בה ולאחר מכן עזבו אותה. באחד הערבים הגיע המון עם מקלות וכל הבא ליד כדי להרוג את המשפחה כי שמעו שהם יהודים. השוער נשבע להם שאנחנו איטלקים ולכן הם רק קיללו, הקיפו את הוריי, אחיי ואותי, שהייתי תינוקת קטנה. למחרת ברחו הוריי, השאירו הכל, פנסיה, עבודה ובית, ועזבו את מצרים.¹

בדף אחר מעיד מרדכי קארו, יליד מצרים גם הוא, על מטען חבלה שהוטמן בשכונה היהודית בקהיר בקיץ 1948: "מההתפוצצות העצומה באותו יום נהרגו ונפצעו עשרות יהודים בשכונה. אחת הקרבנות הייתה בתי הקטנה עליזה".²

אלפי דפים המתעדים אירועים כאלה נאספו מאז שנות החמישים במשרדי הממשלה השונים. תחת הכותרת הביורוקרטית "רישום תביעות יהודי ערב" הם מגוללים סיפורים על חיים שנקטעו, על משפחות ועל פרטים שמצאו עצמם חסרי פרנסה, נטולי ביטחון, מושפלים ונרדפים. יחד הם חושפים פרק טרגי בהיסטוריה של יהדות ארצות האיסלאם, שרשרת של התרחשויות טראומטיות שסימנו לפני שישה עשורים את קצה של תפוצה מפוארת.

ובכל זאת, הסיפור הדרמטי שמגוללות עדויות אלה נדחק במשך זמן רב לקרן זוית וכמעט שלא הותיר חותם בשיח הציבורי בישראל. כלי התקשורת מיעטו ועודם ממעטים להזכירו,³ בבתי הספר לא הקדישו לו תכניות לימוד מקיפות וגם האקדמיה לא העניקה לו תשומת לב מספקת. בכל חמש האוניברסיטאות בישראל נכתבה בעשור האחרון רק עבודת דוקטורט אחת על חורבן הקהילות היהודיות בארצות ערב.⁴ מבין כל המפלגות המיוצגות כיום בכנסת ישראל, אף לא אחת טרחה לכלול במצעה דרישה מפורשת להשבת רכושם של יהודי הקהילות האלה או להכרה בזכויותיהם הנגזלות.⁵

יחס מבטל זה לאחד האסונות הגדולים בהיסטוריה של העם היהודי אינו יכול שלא לעורר תמיהה. ככלות הכול, מורשת יהדות ארצות האיסלאם זוכה כיום להתעניינות מחודשת, הן מצד חוגים אקדמיים והן בקרב הציבור הרחב. ובכל זאת, נדמה שאפילו שוחריה המובהקים של מורשת זו אינם להוטים במיוחד לדון בנסיבות ההיסטוריות שבהן נגדעו שורשיה העמוקים בעולם הערבי.⁶ ההשתאות לנוכח השתיקה המתמשכת הזו גוברת בשעה שמביאים בחשבון את מקומה המרכזי של בעיית הפליטים בסכסוך הישראלי-ערבי. בעוד שהפלסטינים ושוחרי טובתם חוזרים ומדגישים את הצורך לתקן את העוול ההיסטורי שנגרם למאות אלפי ערבים ילידי הארץ שגורשו מאדמתם ונושלו מנכסיהם ב"נכבה" של 1948, נציגיה ודובריה של ישראל בזירה הבינלאומית נמנעו ועודם נמנעים מהבלטת עניינם של המוני היהודים שנפלו קרבן לרדיפות ולהתנכלויות שיטתיות בכל רחבי המזרח התיכון והמגרב באותה עת ממש.

כיצד אפשר להסביר את התופעה? התשובה, כפי שניווכח, אינה פשוטה או קלה לעיכול. מעורבים בה שורה של מניעים, חלקם אסטרטגיים וחלקם אידיאולוגיים, שמן הראוי להעלותם על פני השטח ולבחנם מחדש. בחינה כזו כרוכה בהצגת שאלות נוקבות – לא רק לגבי המדיניות הישראלית בעבר ובהווה, אלא גם באשר להשקפת העולם הניצבת בתשתית הרעיונית של המדינה היהודית. ואולם, לפני שנוכל לגעת בסוגיות רגישות אלה, התובעות דיון ביקורתי זהיר, יהא עלינו להזכיר עובדות מסוימות, שנקברו כמדומה בארגזי הארכיונים.

ערב הקמתה של מדינת ישראל חיו במדינות ערב לפחות 780 אלף יהודים. כיום מונה פזורה עתיקה זו אלפים ספורים בלבד.⁷ המספרים אומרים דרשני: להגירה של יותר מ-99 אחוזים מן האוכלוסייה בפרק זמן קצר יחסית אין אח ורע בהיסטוריה היהודית המודרנית. אפילו קהילות רוסיה וגרמניה, שנדרפו עד צוואר וחוו אלימות אנטישמית קיצונית, לא נגזו לחלוטין ובמהירות מסחררת כל כך.

סיפורם של יהודי ארצות ערב הוא סאגה אדירה הנפרשת על פני מאות שנים ועל פני שטח גיאוגרפי עצום.⁸ תיאור מקיף של הנושא מחייב בחינה של רגעי השיא לצד רגעי השפל וניתוח פרטני של התפתחויות חברתיות, פוליטיות וכלכליות, והדבר חורג, כמובן, מגבולות המאמר הנוכחי. יתר על כן, כל ניסיון לדחוס לתוך תבנית אחת את ההתנסויות המגוונות המרכיבות את הפסיפס של הקיום היהודי במרחב המשתרע מעיראק במזרח ועד מרוקו במערב נידון כמעט בהכרח לכישלון. עם זאת, גורם אחד מילא תפקיד מכריע בקביעת גורלם של יהודי ערב לכל אורך ההיסטוריה ובכל ארצות מושבם. גורם זה, "המרכיב המאחד החשוב ביותר" בלשונו של ההיסטוריון נורמן סטילמן,⁹ הוא דת האיסלאם.

ואמנם, יחסם של המוסלמים ליהודים עוצב במידה רבה על פי עקרונות מנחים שנגזרו מהשקפת העולם האיסלאמית. תפיסה זו חייבה את מאמיני דת מוחמד לנהוג בלא-מוסלמים החיים תחת שליטתם באורח משפיל, כיאה למי שדוחים את האמת האלוהית שהוצעה להם. עם זאת, עד העידן המודרני, השפלתם של היהודים בעולם המוסלמי לא הייתה טעונה באותה משטמה עמוקה שאפיינה את שנאת ישראל האירופית. המזרחן ברנרד לואיס מדגיש בהקשר זה כי "בניגוד לאנטישמיות הנוצרית, עמדתם של המוסלמים כלפי לא-מוסלמים אינה של שנאה, פחד או קנאה, אלא פשוט של בז. הדבר מתבטא בדרכים שונות... התכונות השליליות המיוחסות לדתות הנשלטות ולמאמיניהן מתבטאות בדרך כלל במונחים דתיים וחברתיים, ורק לעתים רחוקות במונחים אתניים או גזעניים, אם כי לפעמים גם זה קורה. הכינויים המקובלים הם קופים עבור יהודים וחזירים עבור נוצרים".¹⁰ כנתינים לא-מוסלמים של מדינות מוסלמיות, נשמר ליהודים מעמד נחות של "ד'מים" או "בני חסות". שיטה זו העניקה להם הגנה על החיים ועל הרכוש, זכות לקיים את דתם ומידה של אוטונומיה קהילתית פנימית. ואולם, בעבור כל אלה נדרשו היהודים לסבול בהכנעה צורות שונות של אפליה חוקית וחברתית.¹¹

לא חסרות דוגמאות היסטוריות לאפליה כזו: במאה הארבע-עשרה נאסר על יהודי מצרים וסוריה להתגורר בבתים גבוהים, להרים את קולם בתפילה, לקבור את מתייהם בקברים מרשימים יותר מאלה של שכניהם המוסלמים או למלא תפקידים פקידותיים; ואם ביקשו להיכנס לבית המרחץ, היה עליהם לתלות על צווארם פעמון או מטבע נחושת.¹² עד שנת 1912 הוכרחו יהודי מרוקו לחלוץ את נעליהם בצאתם את הרובע היהודי כאות כבוד לאומה הערבית.¹³ ההלכה השיעית הקיצונית שהונהגה בתימן בידי האימאמים הזיידים קבעה כי מוסלמי הרוצח יהודי אינו חייב במיתה. היהודים חויבו ללבוש בגדים פשוטים למראה ולהימנע מחבישת מצנפת. ואם לא די בכך, יתומים יהודים רבים נחטפו בידי שלטונות תימן ואולצו להמיר את דתם.¹⁴

מצבם של היהודים בארצות מוסלמיות לא-ערביות לא היה טוב בהרבה. במאה השש-עשרה, עם עלייתה של האימפריה הספוית האיראנית-שיעית במרכז אסיה, החלה הידרדרות מהירה ואלימה במעמדם של יהודי פרס. האוכלוסייה המוסלמית ערכה בהם פרעות קשות והרשויות הגדירו אותם כטמאים וניסו להמיר את דתם בכוח הזרוע.¹⁵ מסוף המאה התשע-עשרה ועד שנות הארבעים של המאה העשרים נשללה מהם האפשרות לרכוב על סוס, לבנות חומה סביב ביתם, להחזיק חנות בבזאר או לצאת מפתח מעונם בימי גשם ושלג, שמא יגעו המים בגופם ויטמאו את סביבתם.¹⁶ יהודים יוצאי איראן העידו על קרובי משפחה שנרצחו בידי מוסלמים רק משום שהעזו לשתות מספל ציבורי.¹⁷

עליית הלאומיות הערבית, הכרזת בלפור והסלמת הסכסוך בארץ ישראל הביאו להרעה משמעותית בתנאי חייהם של היהודים שחיו בקרב חברות מוסלמיות. האיום על ביטחונם ועל רווחתם הגיע לשיאו בעקבות החלטת החלוקה מ-29 בנובמבר 1947. בדיון שהתקיים בוועדה המדינית של העצרת הכללית של האו"ם חמישה ימים לפני ההחלטה הסביר נציג מצרים, מוחמד חוסיין הייכל, כיצד תשפיע תכנית החלוקה על עתידם של היהודים בעולם הערבי:

ארגון האומות המאוחדות חייב שלא להתעלם מכך שהפתרון המוצע עלול לסכן מיליון יהודים החיים בארצות המוסלמיות. חלוקת פלשתינה עלולה ליצור בקרב הארצות הללו אנטישמיות, שתהיה קשה לריפוי יותר מזו שמנסות לרפא בעלות הברית בגרמניה... אם ארגון האומות המאוחדות יחליט לחלק את פלסטין, הוא עלול לשאת באחריות לאירועים חמורים ביותר ולטבח של

מספר רב של יהודים... מהומות תפרוצנה בפלשתינה, תתפשטנה בכל רחבי מדינות ערב ותובלנה למלחמה בין שני הגזעים.¹⁸

האיום התממש עד מהרה: בעידודם של השלטונות הציף נחשול אנטי-יהודי את המדינות הערביות. האלימות לא הייתה בגדר הפתעה גמורה. האווירה העוינת כלפי היהודים בעיראק, לדוגמה, כבר תבעה מחיר דמים נורא בשנים קודמות. בראשית יוני 1941, בחג השבועות, התחולל בבגדאד פוגרום הידוע בכינוי "פרהוד". במהלך ההתפרעויות נרצחו באכזריות למעלה מ-150 יהודים, בהם עוללים, ומאות רבות נפצעו; נשים נאנסו, בתים נבזזו, חנויות ובתי עסק נשדדו ואלפי משפחות נותרו ללא קורת גג.¹⁹

ב-15 במאי 1948, מיד לאחר הכרזת העצמאות של ישראל, יצאה עיראק למלחמה נגד המדינה היהודית. המשטר הצבאי שהוכרז בעיראק החל לרדוף בשיטתיות את האזרחים היהודים. מאות מהם פוטרו מן השירות הציבורי ועל הסוחרים הוטלו הגבלות דרקוניות, שהחמירו את מצבה הכלכלי של הקהילה. מן היהודים נמנעו שירותי בריאות ותרואה בסיסיים ונדרש מהם "לתרום" כסף לטובת המאבק הצבאי נגד המדינה היהודית שזה עתה קמה.²⁰ חמור מכל, במהלך השנתיים הבאות נעצרו מאות מהם בתואנות שונות ומשונות והובאו בפני בתי דין צבאיים, שגזרו עליהם עונשי מאסר וקנסות כבדים. האסירים הושלכו לכלא אבו גריב שמדרום לבגדאד ועברו שם עינויים קשים.²¹ אחד מעשירי היהודים בעיראק, שפיק עדס, הואשם על ידי השלטונות בחתרנות, אף שהיה רחוק מתמיכה בציונות. לאחר משפט ראווה, ועל אף לחצים בינלאומיים לבטל את רוע הגזירה, נתלה עדס בספטמבר 1948 מול ביתו בעיר בצרה. הפרשה הותירה ביהודי עיראק צלקת עמוקה; בעקבותיה הבינו רבים שעליהם למצוא את עתידם במקום אחר, והחלו לחפש מוצא מן המדינה.²²

במרס 1950 התירה עיראק ליהודים לעזוב את תחומה בתנאי שיוותרו על אזרחותם. העוזבים נאלצו למכור את רכושם במחיר אפסי מאחר שהרשויות אסרו עליהם לצאת את עיראק כשברשותם יותר מחמישים דינר (סכום שווה ערך למאתיים דולרים במושגי אותו הזמן) וחפצים אישיים ספורים. שנה לאחר מכן, במרס 1951, החרימה ממשלת עיראק את רכושם של רבבות היהודים שנרשמו כבר לעלייה לישראל אך טרם הספיקו לעזוב את שטחה. עד סוף אותה שנה יצאו את עיראק כתשעים אחוזים מ-135 אלף היהודים שחיו בה, כשהם מותירים מאחוריהם נכסים רבים והון עצום.²³

בזמן מלחמת ששת הימים ולאחריה גאתה שוב השנאה כלפי היהודים, בעידודה הפעיל של ממשלת עיראק. העיתונות, הטלוויזיה והרדיו הממלכתיים עסקו בהסתה אנטי-יהודית נמרצת. קווי הטלפון בבתי היהודים נותקו, בתי עסק בבעלותם נסגרו, רבים פוטרו מעבודתם ועשרות נעצרו באשמת שיתוף פעולה עם האויב הציוני.²⁴ ב-1969 נתלו תשעה יהודים בבגדאד ושניים נוספים בבצרה באשמת "ריגול למען ישראל".²⁵ בעקבות האירוע מיהרה שארית הפליטה של יהדות עיראק להסתלק מן המדינה בכל דרך אפשרית. מאחד המרכזים הגדולים והמשגשגים שקמו לעם ישראל בגולה לא נותר מאומה.

יהודי סוריה ידעו גורל דומה. שורותיה של הקהילה הידלדלו בהתמדה עוד לפני הקמת המדינה היהודית: במפקד אוכלוסין שנערך בשנת 1943 נמצא שבסוריה חיים קרוב לשלושים אלף יהודים, ואילו בחלוף חמש שנים בלבד הצטמצם מספרם בשליש ועמד על כעשרים אלף.²⁶

ב-1 בדצמבר 1947, יומיים לאחר קבלת החלטת החלוקה בעצרת האו"ם, פרצו פרעות בשכונה היהודית בעיר חלב. נזק רב נגרם ל-150 בתים של יהודים, לחמישים חנויות ומשרדים, לחמישה בתי ספר ול-18 בתי כנסת.²⁷ באוגוסט 1948 נרצחו 13 יהודים, ובהם שמונה ילדים, בתקריות אלימות ברובע היהודי בדמשק.²⁸ תקריות דומות, שהתלקחו לכל אורך מלחמת העצמאות, גבו את חייהם של עשרות יהודים.

בתחילת 1949 הורתה הממשלה הסורית לכל הבנקים להקפיא את חסכונותיהם של היהודים ולהעביר לה רשימות מפורטות בדבר הרכוש המצוי בידיהם.²⁹ חלק מן הנכסים הללו, כולל בתים רבים, הופקעו ונמסרו לפליטים פלסטינים, ששוכנו בגטו היהודי בדמשק. מידי הקהילה נלקח גם בית הספר של ארגון 'כל ישראל חברים', שאותו ייעדו השלטונות לחינוך ילדי הפליטים. דיפלומט צרפתי שהתלונן על המעשה בפני הרשויות נענה כי יהודי סוריה חייבים לפנות מקום לפליטים ערבים, שכן אלה גורשו בידי הציונים מפלשתינה.³⁰

עד סוף שנת 1949 נאלצו כשני שלישים מיהודי סוריה לצאת את המדינה בשל ההתנכלויות החוזרות ונשנות. מעדויותיהם של היהודים שהגיעו ב-1953 לישראל עולה כי

סבלם הנפשי [של הנותרים מאחור] היה קשה מנשוא. הם לא העזו לצאת מבתיהם עם רדת החשיכה והשלכת אבנים על בתי כנסת ובתי מגורים הייתה דבר שבשגרה... לא פחות חמור היה יחס שלוש זרועות הביטחון הפנימי...

שהטיפול בענייני היהודים היה בתחום אחריותן. יהודים הוזמנו לעתים תכופות לחקירה ולא פעם אף עונו.³¹

עד אמצע שנות השבעים נותרו בסוריה רק כארבעת אלפים יהודים, שחויבו לחיות בגטאות בדמשק, בחלב ובעיירה קמישלי. המשטר הטיל עליהם שלל הגבלות: על היהודים נאסר להתרחק כדי שלושה קילומטרים ממקום מושבם, לרשת את קרוביהם או לכהן בתפקיד ציבורי. בדרכונם הוטבעה המילה "יהודי" בחותמת אדומה ועיזבונותיהם הוחרמו. אפילו מועדי הבחינות בבתי הספר נקבעו במכוון לימי שבת.³² מאמציה של ממשלת הבעת' להקשות בכל מחיר את חיי היהודים נשאו פרי. כיום נותרו בסוריה, על פי ההערכות, כמאה יהודים בלבד.

הגל האנטי-יהודי לא פסח על חצי האי ערב, שם חיו ערב מלחמת העצמאות רבבות יהודים. ב-1947 מנתה הקהילה היהודית בקולונייה הבריטית עדן (כיום בשטח תימן) כ-7,500 נפש. שלושה ימים לאחר החלטת החלוקה, ב-2 בדצמבר 1947, אירע שם מה שזכה לימים לכינוי "שואת יהודי עדן": במהומות שנמשכו שלושה ימים נרצחו 97 יהודים ו-120 נפצעו. חנויות ובתי ספר נבזזו; בתים ומכוניות נשרפו. חיל המשמר הבדואי, שנשלח מטעם הרשויות הקולוניאליות להגן על היהודים, הצטרף לפורעים, עד שהוחלף בחיילים בריטים ששמו לבסוף קץ לפוגרום.³³

האירועים בעדן עומדים ברקע העלייה ההמונית מתימן לישראל, שהחלה כעבור שנה (מבצע "על כנפי נשרים"). עזיבתם החפוזה של קרוב לחמישים אלף יהודים את תימן זורזה עוד יותר בעקבות טביעתן בבאר של שתי ילדות מוסלמיות ליד העיר צנעא ב-18 בדצמבר 1948. האצבע המאשימה הופנתה כלפי היהודים. על הקהילה הושת עונש כספי גדול ושישים מאנשיה נאסרו.³⁴ עד חודש דצמבר 1949 הסתיים פינויים של רוב יהודי תימן לישראל.³⁵ אלפים נוספים נמלטו מן המדינה בראשית שנות החמישים; רוב הנותרים יצאו את תימן כעבור ארבעה עשורים, בשנים 1992-1993, עקב הדיכוי המתמשך והרעת תנאי החיים.³⁶

יהדות מצרים שילמה אף היא מחיר כבד. ב-2 בנובמבר 1945, יום השנה ה-28 להצהרת בלפור, התקיפו מפגינים בקהיר ובאלכסנדריה חנויות ובתי יהודים. סוכנויות הידיעות דיווחו כי הפגנות שהחלו בשעות הבוקר "הפכו למהומות פראיות נגד היהודים".³⁷ ניסיונות חוזרים ונשנים של האספסוף לפרוץ

לרובע היהודי בקהיר נכשלו הודות לתושייתם של הנערים היהודים בני המקום, שהקימו מתרסים וחסמו את דרכם של המתפרעים. בכל זאת, בתי כנסת ברחבי העיר נפרצו ונשדדו, וספרי התורה שהוצאו מהם הועלו באש לעיני כל.³⁸ עם פרוץ מלחמת העצמאות ניצבו יהודי מצרים על פי תהום. בד בבד עם פלישת הצבא המצרי לשטח ישראל ב-15 במאי 1948, נאסרו כשש מאות יהודים באשמת פעילות ציונית או קומוניסטית והוחזקו בכלא יותר משנה. ראש הממשלה מחמוד פהמי אל-נוקראשי הכריז כי כל היהודים הם קומוניסטים וציונים גם יחד, ללא הבחנה.³⁹ ב-30 במאי הודיעה הממשלה המצרית כי תפקיע את נכסיו של כל אזרח ש"מעשיו יסכנו את ביטחון המדינה". בעקבות ההכרזה הוחרם רכוש יהודי רב, וכשבעים חברות ועסקים יהודיים עברו לידי השלטון.⁴⁰

בקיץ 1948 רבו ההתקפות הרצחניות על יהודים ועל זרים בחוצות הערים הגדולות של מצרים.⁴¹ בין החודשים מאי לספטמבר נהרגו בהתפרעויות ובמעשי חבלה 53 יהודים ויותר מ-150 נפצעו.⁴² העיתון וציונל צייטונג, שראה אור בבזל, דיווח כי קהיר "הופקרה כליל לאימי האספסוף, שהשתולל ברחובות בצעקות 'יהוד, יהוד, יהוד'. כל אדם שחזותו אירופית הותקף. המחזות הקשים ביותר נראו ברובע היהודי, שם פשט האספסוף על בית אחר בית... וטבח מאות יהודים".⁴³ בהתחשב באווירה עוינת זו, אין זה מפתיע שעד 1950 עזבו את מצרים כעשרים אלף יהודים.⁴⁴ מלחמות ישראל-ערב בוודאי לא הקלו על אלה שלא בחרו לנהוג כמותם. בנובמבר 1956, לאחר מבצע קדש, חתם נשיא מצרים, גמאל עבד אל-נאצר, על שורה של צווים שאפשרו לרשויות להפקיע את רכושם של היהודים ולשלול את אזרחותו של כל מי שנחשד בציונות. רבים מבני הקהילה, ובעיקר הנכבדים ואנשי העסקים המבוססים, הושמו במעצר ומאוחר יותר גורשו מן המדינה. למעלה מאלף מפעלים ובתי עסק שהיו בבעלות יהודית הולאמו. במהלך החודשים הבאים סולקו ממצרים קרוב ל-35 אלף יהודים, מרביתם בספינות שעשו פעמיהן לאירופה.⁴⁵ בזמן מלחמת ששת הימים ולאחריה נאלצה השארית המדולדלת של הקהילה לשאת גזירות נוספות. על פי הדיווחים שהגיעו לישראל באותו הזמן, כמעט כל הגברים היהודים, מלבד הקשישים והחולים, הושמו במעצר, עונו והושפלו, ואילו בני משפחותיהם הגיעו לחרפת רעב. עד שנת 1970 עזבו רובם את מצרים.⁴⁶

יציאת היהודים את לוב, שהייתה נתונה תחת שלטון בריטי, החלה כבר ב-1945, לאחר פוגרום שהתרחש בעיר טריפולי ב-4 בנובמבר. שמועות על שחיטת ערבים ועל הרס מסגדים בפלשתינה דחפו רבבות מוסלמים להשתולל

בשכונות היהודיות במשך ארבעה ימים. בתי כנסת חוללו, חנויות הועלו באש, בתים נפרצו ונבזזו. 133 יהודים נרצחו ומאות נפצעו. ב־12 ביוני 1948 פרע שוב ההמון המוסלמי ביהודי טריפולי והרג 14 מהם.⁴⁷ הפחד שהתפשט בקהילה והמצוקה הכלכלית הקשה שפקדה אותה עשו את שלהם. לוב התרוקנה במהירות מאוכלוסייתה היהודית; עד סוף 1952 נותרו בשטחה רק כארבעת אלפים יהודים מתוך 35 אלף שהתגוררו בה ב־1948.⁴⁸ מעמדם הורע לאחר הצטרפותה של לוב לליגה הערבית; בשנות החמישים הטילו השלטונות שורה של הגבלות דרקוניות על המיעוט היהודי, הפקיעו את רכושם, מנעו ממנו תעסוקה והצרו את צעדיהם. המסחר האחרון בארונה של הקהילה היו המהומות האנטישמיות הרצחניות שפרצו שוב בטריפולי ובבנגזי בזמן מלחמת ששת הימים. הפגיעה בנפש וברכוש הניעה את אחרוני היהודים הלובים לנוס על נפשם ולצאת לאיטליה או לישראל, כשהם משאירים מאחוריהם נכסים והון עתק בהיקף של מאות מיליוני דולרים.⁴⁹

ביוני 1948 ידעה גם יהדות מרוקו את אחד האירועים הקשים בתולדותיה. בטבח שנערך ביהודי הערים אוג'דה וג'רדה נרצחו 42 בני אדם.⁵⁰ ההתפרצויות האנטי־יהודיות לא פסקו גם בשנים הבאות. באוגוסט 1954 רצחו מפגינים מוסלמים שישה יהודים בעיר פטיז'אן (הנקראת כיום סידי קאסם) והעלו את גופותיהם על המוקד.⁵¹ פגיעות נוספות ביהודים וברכושם אירעו בקיץ 1955 בקזבלנקה, במזגאן ובסאפי.⁵² האוכלוסייה היהודית, שמנתה קרוב לרבע מיליון נפש ב־1947, הלכה והצטמצמה עקב ההגירה המסיבית מן המדינה במהלך שני העשורים הבאים. כיום חיים על אדמת מרוקו רק כמה אלפי יהודים, שרידים אחרונים לגדולה שבקהילות צפון אפריקה.⁵³

מאות אלפי היהודים שנאלצו לצאת את ארצות מוצאם ולהפנות את גבם לבתיהם, לנכסיהם – ולעתים אף לקרובי משפחה ולמכרים – ספגו מכה קשה, שממנה התקשו רבים מהם להתאושש. מבחינת העולם הערבי, לעומת זאת, חיסולן של הקהילות היהודיות הגדולות ששגשו בתוכו במשך מאות רבות בשנים היה סיפור הצלחה. "הממשלות והחברות הערביות ששו, לרוב, להיפטר מן האוכלוסיות היהודיות", כותב ההיסטוריון בני מוריס:

גרמו לכך הסתייגות דתית מסורתית, ריחוק נפשי ועוינות מושרשת. על אלה התווספו מכוח מלחמת 1948 רגשות נקם ופחד ממשי מפני יכולתם החתרנית של היהודים, שנחשדו כמזדהים עם הציונות ועם ישראל. יתר על כן, מדינות ערב הפיקו תועלת כלכלית רבתי מהחרמת רכוש המהגרים היהודים, אם כי

בידי המהגרים העשירים יותר מבגדאד וממצרים עלה להציל חלק מנכסיהם. אולם רובם המכריע של יהודי ארצות ערב... איבדו את כל רכושם, או את כולו כמעט, ולישראל הם הגיעו בחוסר כל, או כמעט בחוסר כל.⁵⁴

קצן הברוטלי של קהילות יהודי ארצות ערב לא רק המיט אסון על אינספור פרטים ומשפחות; הוא גם העצים את ממדיו הטרגיים של הסכסוך הישראלי-ערבי. ואמנם, לאורך השנים העלו גורמים בזירה הבינלאומית הצעות שונות שנועדו לעשות צדק עם הנפגעים או לפחות לתקן חלק מן העוול שנגרם להם, במסגרת מהלך כולל של הסדרת הסכסוך או סיומו. ואולם, דווקא מדינת ישראל, שבה מצאו מרבית המגורשים והמנושלים היהודים את ביתם, לא מילאה תפקיד אקטיבי במיוחד בקידום עניינם זה.

עוד בשלב מוקדם נקשרה מצוקתם של יהודי ארצות ערב בגורלם של הפליטים הפלסטינים. ביולי 1949, למשל, הציע ראש ממשלת עיראק, נורי אל-סעיד, "חילופין מרצון" בין שתי האוכלוסיות.⁵⁵ מעניין לציין כי עוד קודם לכן, ב-21 בינואר 1949, יעץ נשיא ארצות-הברית לשעבר, הרברט הובר, במכתב ששיגר לנשיא האמריקני דאז, הארי טרומן, להשקיע עשרות מיליוני דולרים בשיקומם של חמש מאות אלף פליטים פלסטינים בעיראק (ללא קשר ליהודים שחיו שם). ארבעה ימים מאוחר יותר שיגר טרומן להובר מכתב תשובה ובו כתב כי הוא "עובד כעת בדיוק על תכנית כזו".⁵⁶

בשנת 1951 פנתה ישראל לממשלת ארצות-הברית בבקשה שזו תפעיל את השפעתה ותמנע את החרמת הרכוש היהודי בעיראק. בתגובה גזר השגריר האמריקני, מונט ביין דייוויס, גזירה שווה בין רכוש זה ובין הרכוש שהותירו הפלסטינים בשטח המדינה היהודית, והדגיש כי "פעולה מועילה של ממשלת ישראל... לזרז את העברת הרכוש המוקפא של תושבים ערבים... תאפשר לשקול פנייה לממשלת עיראק בדבר הסדרה מקבילה של נכסי היהודים שם".⁵⁷

הצעתו של השגריר האמריקני לא נפלה על אוזניים ערלות. הרעיון להסדיר את בעיית הפליטים הפלסטינים ואת בעיית הפליטים היהודים מארצות ערב באמצעות חילופי אוכלוסין, רכוש וקרקעות נידון בישראל פעמים מספר, בפורומים ממשלתיים שונים, אך כידוע לא יצא אל הפועל.⁵⁸ בסופו של דבר, לאחר שכשלו הניסיונות להציל את רכוש הקהילה היהודית בעיראק, הודיע שר החוץ משה שרת מעל בימת הכנסת, ב-19 במרס 1951, כי

על ידי הקפאת רכושם של רבבות יהודים עולים לישראל... פתחה ממשלת עיראק חשבון בינה לבין מדינת ישראל. קיים חשבון בינינו לבין העולם הערבי והוא חשבון הפיצויים המגיעים לערבים, שיצאו את שטח מדינת ישראל... המעשה שביצעה עכשיו ממשלת עיראק לגבי רכושם של היהודים... מכריח אותנו להצמיד את שני החשבונות. לפיכך, החליטה הממשלה להודיע למוסדות המתאימים של האו"ם, והנני להצהיר זאת ברבים, כי שווי הרכוש היהודי שהוקפא בעיראק יובא על ידינו בחשבון הפיצויים שהתחייבנו לשלם לערבים שנטשו רכוש בישראל.⁵⁹

באותה עת החלה ישראל ברישום רכושם של יהודי ארצות ערב, ובעיקר יהודי מצרים, עיראק, סוריה ותימן.⁶⁰ ואולם, העבודה הארכיונית הדקדקנית לא תורגמה מעולם ליוזמה מדינית או משפטית גלויה.⁶¹ נציגי ישראל אף חזרו והבהירו בהזדמנויות שונות כי אין בסיס להשוואה בין יהודי ארצות ערב, ויוצאי עיראק בכללם, ובין הפליטים הפלסטינים. במכתב ששלח לוועדת הפיוס של האו"ם ב-1951 הדגיש מנכ"ל משרד החוץ, ולטר איתן, ש"הערבים הפלסטינים שעזבו את הארץ ונטשו את רכושם ב-1948 תקפו יחד עם מדינות ערב השכנות את המדינה היהודית, ומטרתם המוצהרת הייתה להשמיד את הקהילה היהודית ולמנוע את הקמת המדינה. המקרה של יהודי עיראק שונה בתכלית: הם לא היו מעורבים בשום מעשה של תוקפנות כלפי הממשלה או העם בעיראק".⁶²

הקהילה הבינלאומית, מצדה, הביעה בכמה הזדמנויות את נכונותה להעניק ליהודים שגורשו מארצות ערב מעמד רשמי של פליטים ולנהוג בעניינם בהתאם.⁶³ ב-1957 הכריז הנציב העליון של האו"ם לענייני פליטים, אוגוסט לינדט, כי אותם יהודי מצרים "שאינם יכולים או שאינם רוצים לחיות תחת הגנתה של ממשלתם" מצויים, לדעתו, בתחום טיפולו.⁶⁴ עשור מאוחר יותר, בעקבות בריחתם של יהודים רבים ממדינות ערב לאחר מלחמת ששת הימים, קבע יועץ משפטי בכיר בנציבות במכתב לארגון הג'וינט כי היהודים שעזבו את מדינות ערב בשל הרדיפות וההתפרצויות האלימות שעוררה מלחמת ששת הימים נחשבים, על פניו, לפליטים.⁶⁵ החלטה 242, שנתקבלה בידי מועצת הביטחון של האו"ם בנובמבר 1967, כללה את הקביעה כי הסכם כולל יידרש "להגיע להסדר צודק של בעיית הפליטים".⁶⁶ ארתור גולדברג, שגריר ארצות-הברית באו"ם דאז וממנכחי ההחלטה, כתב לימים כי "הניסוח הזה מתייחס

כנראה לפליטים ערבים ויהודים כאחד, שכן מספר דומה של בני אדם משתי הקבוצות עזבו את בתיהם בגין המלחמות".⁶⁷ זמן קצר לפני ביקורו ההיסטורי של נשיא מצרים, אנואר סאדאת, בירושלים התבטא לראשונה גם נשיא אמריקני בסוגיה: ב-27 באוקטובר 1977 אמר ג'ימי קרטר שלפליטים היהודים "עומדות אותן זכויות כמו לשאר".⁶⁸ וב-3 ביוני 2005 יצא ראש ממשלת קנדה, פול מרטין, בהכרזה כי "פליט הוא פליט וצריך להכיר במצבם של הפליטים היהודים מארצות ערב".⁶⁹

גם בעולם הערבי נמצאו מי שההינו להכיר בעוול. במאמר שפרסם בעיתון א'נהאר במאי 1975 מתח סברי ג'ריס, אחד מבכירי אש"ף, ביקורת חריפה על מדינות ערב, שגירשו את היהודים "בצורה המכוערת ביותר, לאחר שהחרימו את רכושם או השתלטו עליו במחיר הזול ביותר". הוא הוסיף כי "ברור שישראל תעלה את הבעיה בכל משא ומתן רציני שעשוי ביום מן הימים להתנהל על זכויות הפלסטינים".⁷⁰ בנימה דומה כתב הפובליציסט המצרי נביל שרף אל-דין בטור שפרסם ב-2008 בעיתון אל-מסרי אל-יום כי "אנו חייבים לאחינו היהודים המצרים התנצלות היסטורית על העוול שנגרם להם, על שקהילה ששורשיה בארץ מצרים מגיעים עד הנביא מוסא... הייתה כלא-הייתה".⁷¹

שאלת מעמדם של הפליטים היהודים יוצאי ארצות ערב צצה ועלתה מחדש בקיץ 2000, במהלך פסגת קמפ דייוויד, שבה נטלו חלק ראש ממשלת ישראל, אהוד ברק, ויושב ראש הרשות הפלסטינית, יאסר ערפאת. מארח הפסגה, נשיא ארצות-הברית ביל קלינטון, התראיין באותו הזמן לטלוויזיה הישראלית ונדרש לסוגיית הפליטים. "אם יהיה הסכם... יהא צורך בהקמת קרן בינלאומית שתדאג לפליטים", אמר למראייניו, והוסיף: "לדעתי, שני הצדדים מגלים עניין גם בהקמתה של קרן לשם פיצויים של הישראלים שהיו לפליטים בעקבות המלחמה שפרצה לאחר הקמת מדינת ישראל. ישראל מלאה באנשים, ביהודים, שחיו ברובם בארצות ערב והגיעו אליה משום שהפכו לפליטים".⁷²

קלינטון הפגין רצון טוב – אך דווקא המדינאים הישראלים היו מסויגים יותר. בטיטה להסדר הקבע שהציגה ישראל באותה פסגה נכתב כי "הצדדים מסכימים שפתרון צודק לסכסוך הישראלי-ערבי צריך ליישב את תביעותיהם של יהודים ושל קהילות יהודיות שעזבו את מדינות ערב או חלקים מפלשתינה המנדטורית בגין מלחמת 1948 או אחריה".⁷³ הניסוח הזהיר ניתק בפועל את עניינם של יהודי ארצות ערב מסוגיית הפליטים וקשר אותו לפתרון עתידי של הסכסוך הישראלי-ערבי כולו. אלא שגם מן העמדה הזו נסוגה ישראל זמן קצר לאחר מכן, עם חידוש המשא ומתן בינה ובין הפלסטינים בוועידת טאבה בינואר

2001. ברוח של פייסנות הצהירה ישראל, בתשובה שהגישה למסמך פלסטיני בעניין הפליטים, כי "הצדדים מתחייבים לשתף פעולה במציאת פתרון הוגן וצודק, על אף העובדה שסוגיית הפיצוי לפליטים יהודים ממדינות ערב אינה חלק מן ההסכם הישראלי-פלסטיני".⁷⁴ בניגוד להיגיון המבוטא בדברים אלה, הסכימה ישראל בסעיף אחר בתשובתה כי מן הראוי לפצות את מדינות ערב על כך ש"אירחו" במשך שנים ארוכות את הפליטים הפלסטינים. וכך, בתרגיל מדהים של הכשלה עצמית, ניתקה מדינת ישראל את תביעותיהם של יהודי ארצות ערב מכל הסדר עתידי עם הפלסטינים – אך קשרה אליו את דרישותיהן של מדינות ערב.

כפי שקורה לא אחת, בית הנבחרים האמריקני אימץ עמדה נצית יותר בסוגיה מזו שהציגו הדיפלומטים הישראלים. החלטה 185 שהתקבלה באפריל 2008 ציינה כי "בעוד שבעיית הפליטים הפלסטינים זכתה לתשומת לב רבה ממדינות בעולם, עניינם של הפליטים היהודים ממדינות ערב עורר רק עניין מועט". בית הנבחרים דחק בנשיא ארצות-הברית להורות לנציגים האמריקנים הרשמיים להשתמש בכוחם ובהשפעתם כדי שכל החלטה ביחס לעתידם של הפליטים הפלסטינים "תכלול גם התייחסות מפורשת לצורך בפתרון עניינם של הפליטים היהודים".⁷⁵

שנתיים מאוחר יותר מצאה לנכון גם כנסת ישראל להביע את עמדתה בסוגיה. ב-22 בפברואר 2010 התקבל בה "חוק לשמירה על זכויותיהם לפיצוי של פליטים יהודים יוצאי ארצות ערב ואיראן". החוק קבע כי "במסגרת משא ומתן להשגת שלום במזרח התיכון, תכלול הממשלה את נושא מתן פיצוי על אובדן רכוש לפליטים יהודים יוצאי ארצות ערב ואיראן, לרבות רכוש שהיה בבעלות קהילה יהודית בארצות אלה".⁷⁶

התפתחויות אלה מסמנות שינוי במדיניותה של ישראל בסוגיית רכושם של יהודי ערב. במשך תקופה ארוכה התבססה מדיניות זו על ההנחה שבמסגרת הסכם שלום כולל לסיום הסכסוך הישראלי-ערבי יציג כל צד את תביעותיו הכספיות בגין הרכוש שאבד לו – ואז יתקזזו זה עם זה.⁷⁷ מראיונות עם אישי ציבור ופקידים בכירים העוסקים בתחום עולה שגישת ה"קיצוץ" ננטשה לאחרונה לטובת הדרישה לפיצוי בפועל. "עמדתנו כעת היא שיהודי ערב צריכים לקבל כסף בסוף התהליך", אומר אהרון מור, מנהל אגף בכיר להשבת זכויות ורכוש יהודי במשרד לאזרחים ותיקים. לדברי השר לשעבר רפי איתן, העומד בראש המועצה הלאומית המייעצת להשבת זכויות ורכוש יהודי, "אם מחר בבוקר יגידו שנותנים כך וכך מיליארדים לפליטים הפלסטינים, אז צריך לתת

גם כך וכך לפליטים היהודים. הפתרון הוא שתקום קרן אחת משותפת וכל צד יחלק את הכסף".⁷⁸

ימים יגידו אם המגמה המשתקפת בדברים אלה תיתן את אותותיה במדיניות הרשמית, ואם בכך תמה ההתעלמות הפומבית של המדינה היהודית מן הנושא. בסופו של דבר, ממשלות ישראל הן שתצטרכנה להחליט איזו משמעות מדינית וכלכלית יש בדעתן להעניק לשאלת מעמדם של פליטי ארצות ערב ושל צאצאיהם. ואולם, ברי ששינוי מדיניות – אם אמנם יהא כזה – אינו פוטר איש מן הצורך לענות על שאלה מטרידה אחת: מדוע רק עכשיו?

אם ברצוננו להבין מדוע נטו רשויות המדינה, והחברה הישראלית בכללה, לעבור בשתיקה יחסית על אחד הפרקים הכואבים בהיסטוריה היהודית המודרנית, לא נוכל להסתפק בהסבר אחד ויחיד. ואכן, מראיונות עם ממלאי תפקידים בממסד בעבר ובהווה ומעיון במקורות ראשוניים ומשניים עולים כמה הסברים ליחס המקומם הזה – חלקם מניחים את הדעת, חלקם מעוררי תהיות.

הנקודה הראשונה, שאולי מובנת מאליה, היא הקושי הטכני בהשגת מידע. מדינות רבות, ובהן ישראל, מאפשרות לחוקרים גישה לארכיונים ולתעודות, גם אם אלה היו מסווגות לזמן־מה. לא כן העולם הערבי; בכל הנוגע למסמכים רבי־חשיבות ולתיעוד הראשוני של החלטות הליגה הערבית ושל פעולות מדינות ערב בשנות הארבעים והחמישים, כמו גם לרישום מדויק של רכוש אישי וקהילתי, הגישה סבוכה, ולעתים בלתי אפשרית.

אבל היו גם מניעים עקרוניים יותר למדיניות הישראלית בסוגיה. ראשית, לעומת המצב המוסיף לשרור בצד הפלסטיני, אין כיום כל "בעיה" של פליטים יהודים ממדינות ערב. אף שעם עזיבתם הבהולה את ארצות מוצאם נחשבו היהודים הללו לפליטים, מדינת ישראל עשתה כל מאמץ כדי להקל את מצוקתם – בין באמצעות הענקת אזרחות חדשה מיד עם הגיעם לתחומה ובין על ידי סיוע מקיף במציאת פתרונות דיור ותעסוקה. הסיוע הזה לא הניב תמיד את הפירות המצופים; הוא היה מגושם ולפרקים אף משפיל, ועורר טענות על קיפוח הנשמעות עד היום מצד העולים וצאצאיהם. עם זאת, לישראל, בניגוד למדינות ערב ולתנועה הלאומית הפלסטינית, לא היה כל עניין בהנצחת מצב הפליטות.⁷⁹ ואמנם, אף שבראשית שנות החמישים הקימה ישראל מעברות כדי

לשכן בהן את העולים, היה זה לפרק זמן קצר יחסית, וכיום אין בה מקבילה יהודית למחנות הפליטים הפלסטיניים.

יהודי ערב עצמם ניסו ככל יכולתם לשקם את חייהם בהגיעם לישראל, אף שרבים מהם היו מרוסקים לחלוטין מבחינה כלכלית ונפשית.⁸⁰ ספק אם מי מהם האמין באפשרות הריאלית של קבלת פיצוי כלשהו.⁸¹ ומאחר שלישראל אין ולא היו יחסים דיפלומטיים עם המדינות שאותן עזבו היהודים, לא היה למעשה נמען לתביעות (גם מצרים אינה חריגה. אף שבהסכם השלום עמה נקבע כי תוקם "ועדת תביעות לשם יישוב הדדי של כל תביעות כספיות",⁸² לא הוקם כל גוף כזה).

מניע נוסף להשתקת הנושא היה הדאגה לשלומם של היהודים שנותרו במדינות ערב. אמת, מצבם הקשה נידון מעת לעת כעניין הומאניטרי, בעיקר עם החמרת יחס השלטונות הערביים כלפיהם בזמן מלחמת ששת הימים ולאחריה. ברם, מתכתובות פנימיות של משרדי הממשלה הנוגעים בדבר עולה כי גם אז הביעו פקידים ישראלים את חששם שמא הבלטת הבעיה בפומבי רק תביא להחמרתה.⁸³

קושי נוסף נבע מן העמדה הזהירה שנקט משרד האוצר לאורך השנים בעניינם של יהודי ערב. כאמור, במשך שנים הניחו הגורמים הממשלתיים שהופקדו על הטיפול בבעיה כי בעתיד אפשר יהיה ליישבה במסגרת הסדר שיקזז את תביעותיהם הכספיות של יהודים אלה עם דרישותיהם של הפליטים הפלסטינים. אלא שאנשי האוצר חששו מפני האפשרות ששווי של הרכוש הפלסטיני יהיה גדול מזה של הרכוש היהודי, וחמור לא פחות – שבהעדר נכונות של הצד הערבי להכיר בזכויותיהם, יראו יהודי ערב בסופו של דבר את ממשלת ישראל כנושאת באחריות לפיצוים.⁸⁴

למשרד החוץ היו הסתייגויות משלו. התפיסה השגורה במסדרונות הדיפלומטיים גרסה שבכל משא ומתן מדיני צריכה ישראל להתמקד בסוגיית סידורי הביטחון. נציגיה הרשמיים של ישראל ביכרו שלא להזכיר את עניינם של יהודי ערב, מחשש שמא יפתחו בכך צוהר שדרכו תסתנן לדיונים גם זכות השיבה. מדוע להעיר דוברים משנתם – שאלו בירושלים, בתקווה שאם תימנע ישראל מעיסוק בסוגיית הפליטים, ינהגו כמוה גם הפלסטינים.⁸⁵

ואמנם, עם חתימת הסכמי אוסלו השתרשה בקרב הנושאים והנותנים הישראלים התחושה כי תביעתם המרכזית של הפלסטינים היא הקמת מדינה ריבונית בגבולות 1967, וכי אין בדעתם להתעקש גם על שיבת הפליטים לתחומי

הקו הירוק. על רקע הגישה שראתה בתביעותיהם של יוצאי ארצות ערב מכשול בדרך לשלום, אין להתפלא על החלטתו של שר המשפטים יוסי ביילין לפטר, בשנת 2000, את יעקב מירון, שעמד בראש המחלקה שעסקה ברישום תביעות אלה מאז 1969.⁸⁶

אלא שתקוות לחוד ומציאות לחוד. הציפייה שהפלסטינים לא יעלו את סוגיית הפליטים התבדתה. העניין הועלה שוב ושוב, בכל סבב של משא ומתן, ומופיע גם ביוזמה הסעודית משנת 2002, הנתפסת כעמדה הערבית הרשמית נכון להיום.⁸⁷ רק בנובמבר האחרון הצהיר אחד מבכירי המנהיגים הפלסטינים, סאיב עריקאת, כי "שום מנהיג לא יסכים לוותר על זכות השיבה ולבטל את הנראטיב הפלסטיני".⁸⁸

ברם, נדמה שסיבה עמוקה יותר – ועל כן גם מטרידה יותר – לדחיקת אסונם של יהודי ערב לשולי השיח הישראלי קשורה בסתירות הפנימיות שאפיינו את הציונות משחריתה. כידוע, ביקשה התנועה הציונית לפתור אחת ולתמיד את "הבעיה היהודית" באמצעות הקמת מקום מקלט לכל יהודי באשר הוא. אבות הציונות הבינו כי האפליה השיטתית והפגיעות הפיזיות ביהודים לאורך הדורות נגרמו בשל היותם מיעוט חלש במקום מושבם. כדי לשים קץ לגורל האומלל הזה, הציבה לה הציונות למטרה להקים מסגרת מדינית ריבונית שבה יוכלו היהודים לקבוע את עתידם בעצמם, בלי להיות תלויים בחסדי הגויים.

למרות מניע גלוי זה, העדיפה הציונות לתאר את חזונה במונחים של "קוממיות", "שיבת העם אל ארצו" או "חידוש ימינו כקדם".⁸⁹ התשוקה לשוויון למפעל התחייה הלאומית צביון תקיף וגאה הביאה להצנעת הצידוק ההיסטורי הברור ביותר להקמתה של מדינת ישראל – נרדפותם של בני העם היהודי לאורך הדורות. צידוק זה נתפס כהודאה בעליבות, בשפלות קומה; משום כך הוא מצוין רק בחטף במגילת העצמאות, תוך התייחסות לשואה לבדה.⁹⁰

הדים לסתירה הפנימית הזו אפשר למצוא שוב ושוב בדיונים הציבוריים שהוקדשו מפעם לפעם לעוול שנגרם ליהודי ארצות ערב. חלק מיוצאי הארצות הללו ומצאצאיהם עמדו על זכויותיהם ואף הגדירו עצמם כפליטים לשעבר,⁹¹ אך אחרים התנגדו לכך בתוקף. בשנת 1975, כאשר הציג מרדכי בן פורת, חבר כנסת מטעם המערך, הצעה לסדר היום בדבר "הזכויות הלגיטימיות של היהודים אשר נאלצו לנטוש את ארצות ערב", קטע את נאומו איש סיעתו, חבר הכנסת חביב שמעוני, אף הוא יליד עיראק, ואמר: "היהודים אינם פליטים. הם באו מרצונם הטוב".⁹²

בדיון נוסף שנערך בכנסת ב־1987 התפתח ויכוח דומה סביב ההגדרה "פליט", אלא שהפעם הועלתה בו גם ההאשמה המרומזת שהאשכנזים מדביקים את התואר המפוקפק הזה רק למזרחים, בעוד שאת עצמם הם מגדירים כחלוצים ציונים. בדיון ודברים המרתק שהתפתח תהה רן כהן, חבר כנסת מטעם רצ ויליד עיראק בעצמו,

אנחנו פליטים? אני לא מרגיש פליט... מישהו יכול לומר שאנחנו, יהודי ארצות ערב, באנו לכאן רק מגורמים שליליים, וכוחה של הציונות, כוח המשיכה של הארץ הזאת, והרעיון של הגאולה לא מילאו אצלנו תפקיד?...⁹³

על כך השיב לו חבר הכנסת דוד מגן, איש הליכוד, כי "מבחינת החוק הבינלאומי, היהודים שברחו מארצות ערב מרוששים וחסרי כל הם פליטים". כהן, שביקש ככל הנראה לחדד את המסר, הוסיף ושאל: "זה נכון גם לגבי העלייה החלוצית מפולין?" והשיב לו על כך חבר הכנסת מן הליכוד אליהו בן-אלישר:

מי שבא לכאן כחלוץ אינו פליט... למעמד הפליט יש הגדרה – פליט הוא מי שמגורש בעקבות נגישות ורדיפות... אין זו בושה כלל וכלל. יש פליטים יהודים מפולניה ויש פליטים יהודים ממרוקו... בשום פנים ואופן אין להתייחס למעמד הפליט כאל דבר-מה שאינו יפה, מבייש.⁹³

דבריו של כהן טבועים בחותמו של נראטיב ה"קוממיות", המתקשה לראות בסבל ובאובדן שדחפו יהודים רבים כל כך לנטוש את הגולה מניע "ציוני" הולם. ואמנם, אי־אפשר להכחיש את יתרונותיה של הגישה הזו. אחרי הכל, אידיאולוגיה של פליטות מייצרת תסכול ומרירות ועלולה להנציח את תחושת הנחיתות. כדי להיווכח בכך די להתבונן בביצת הקרבניות שבה מתבוססת עדיין החברה הפלסטינית, המדגישה את אומללותה בכל הזדמנות.

אלא שההתעקשות להעלים עין מהפחד ומהיאוש שדחפו יהודים רבים כל כך לעקור מבתיהם ולעלות ארצה לא רק מטשטשת את אחד הכוחות המניעים העיקריים של המהפכה הציונית, אלא גם משכתבת את ההיסטוריה. אמת, חלק מן היהודים באו לישראל עוד לפני ההרעה הדרמטית במצבה של קהילתם בגולה. אחרים היו מגיעים אליה גם אלמלא הפכו החיים בארצות מוצאם לבלתי נסבלים. ועדיין, רוב רובם של היהודים נקטו צעד זה משום שסבלו מרדיפות, מאפליה ומפגיעות חמורות בחיים וברכוש. בסופו של דבר, למעט העולים מארצות הרווחה (דוגמת ארצות-הברית, בריטניה או צרפת), חלק הארי של

היהודים שחיו ועודם חיים בישראל, אשכנזים ומזרחים כאחד, הם פליטים או צאצאי פליטים, בין שהיגרו לארץ בעקבות הפוגרום בקישינב ובין שעשו זאת לאחר ה"פרהוד" בבגדאד.

בעת האחרונה אפשר להבחין, כאמור, באותות שינוי ביחסה של ישראל לאסונם של יהודי ערב. השינוי בא לידי ביטוי, לעת עתה, בעמדת המדינה בשאלת הפיצוי שלו זכאים היהודים הללו בגין הרכוש הרב שהותירו מאחוריהם. ואולם, חשוב להדגיש כי אובדן הרכוש, הרסני ככל שיהיה, הוא רק חלק קטן מן הסיפור הגדול, סיפורו של עולם שלם שנחרב בגין ההתנגדות הערבית האלימה והעיקשת לציונות. יהודי ארצות ערב, שחוו רדיפות, השפלות ואפליה מצד השלטונות ומצד שכניהם המוסלמים, מצאו בית חדש בישראל, אבל את מה שנשבר קשה לעתים לאחות. העובדה שבמשך זמן כה רב קולם לא נשמע וסיפורם לא סופר בוודאי לא תרמה לשיכוך כאבם.

מדינות ערב, הנושאות באחריות הן לחורבן הפזורה היהודית בארצות האיסלאם והן להיווצרותה של בעיית הפליטים הפלסטינים – תוצאה ישירה של סירובן לקבל את החלטת החלוקה מנובמבר 1947 – לא רק מסרבות להכיר בתפקיד השליילי שמילאו בטרגדיות אלה, אלא גם מוסיפות לטפח את תיאורה הכוזב של ישראל כפרויקט קולוניאלי-מערבי, זר במהותו למרחב המקומי. בכך מוסיף העולם הערבי חטא על פשע: לאחר שהקיא מתוכו את היהודים, שחיו בקרבו לאורך מאות רבות בשנים, הוא מוקיע אותם כפולשים. אין זה מקרי שהעיתונאית האמריקנית (ממוצא לבנוני) הלן תומס קראה רק לאחרונה ליהודים "לצאת מפלסטיין... ולחזור לרוסיה ולגרמניה ולאמריקה"⁹ – לא לעיראק ולמצרים, חלילה. כנראה שתומס כלל אינה מודעת לעובדה שמוצאם של מאות אלפי ישראלים-יהודים הוא מארצות המזרח התיכון ומן המגרב. לאן בדיוק אמורים יהודים אלה לחזור?

אפשר שאת התשובה המוחצת ביותר לדברים האלה ניסח כבר הסופר והוגה הדעות היהודי יליד תוניסיה, אלבר ממי, ברב-שיח שנערך בצרפת בנובמבר 1973. בדיון, שהשתתפו בו אינטלקטואלים ועיתונאים בולטים לצד שליט לוב, מועמר קדאפי, הגיב ממי להצעתו של הרודן כי היהודים ישובו אל ארצו. שרשרת הקושיות שהפנה ממי לקדאפי הפריכה את האשליה שבה נשבו חלק ממשתתפי הדיון – ושקסמה עדיין לא פג בעיני רבים – בדבר יחסי השכנות

הטובה ששררו לכאורה בין יהודים למוסלמים לפני הופעת הציונות. "האם נכון הדבר שהכרזת כי לאחר שישולחו היהודים האירופים בחזרה לאירופה יוכלו רק היהודים ילידי הארצות הערביות להישאר?" תהה ממי, והוסיף:

האם נכון הדבר שהכרזת כי היהודים תמיד חיו בשלום ובשלווה בארצות הערביות? וכי אין בלבך דבר נגד היהודים אלא רק כנגד הציונים? האם ברצינות אתה מאמין במיתוס הזה, המורעף בחביבות בכדי לשכנע את אנשי המערב, שחיי היהודים בארצות הערביות היו אידיליים?... האמת היא שחיי פחד והשפלה חיינו בארצות ערביות. לא אחזור כאן על פרשה אחרת: פרשת השחיתות שלפני הציונות; הרשימה שמורה לך עמדי. האמת היא שאותם צעירים יהודים בני הארצות הערביות היו ציונים לפני אושוויץ; מדינת ישראל איננה תוצאה של אושוויץ אלא של המצב היהודי בכללותו, לרבות המצב בארצות הערביות.⁹⁵

ואמנם, כפי שמדגיש ממי, סיפורם של יהודי ערב הוא חלק בלתי נפרד מן הסיפור הציוני, והסבל שהיה מנת חלקם בארצות מוצאם לאורך מאות רבות בשנים, וביתר שאת במהלך שבעת העשורים האחרונים, מעניק תוקף מוסרי איתן לעצם קיומה של המדינה היהודית. הגיעה העת שהמדינה עצמה תאמר זאת קבל עם ועולם.

עדי שורץ הוא עיתונאי-חוקר עצמאי.

הערות

1. העדות, המובאת ללא סימנים מזהים כדי לשמור על צנעת הפרט, שמורה כיום במשרד לאזרחים ותיקים. תודתי נתונה לאהרון מור, מנהל אגף בכיר להשבת זכויות ורכוש יהודי במשרד לאזרחים ותיקים, ולאורלי רחימיאן, יועצת לענייני מחקר ותייעוד זכויות היהודים יוצאי ארצות ערב ואיראן באגף, על האפשרות לעיין במסמכים.
2. העדות מופיעה אצל יעקב מירון, "הפיצוץ ברובע היהודי הקראי בקהיר ב-19 ביוני 1948", פעמים 70 (חורף 1997), עמ' 154.

3. אחד החריגים הראויים לציון הוא העיתונאי בן דרור ימיני, שהקדיש לנושא מאמר פולמוסי ארוך. ראה בן דרור ימיני, "הנכבה היהודית: גירוש, טבח והמרת דת בכפייה", nrg מערב, 16 במאי 2009, www.nrg.co.il/online/1/ART1/891/209.html.

4. על סמך בדיקה במנועי החיפוש של הספריות בחמש האוניברסיטאות. לעבודת הדוקטורט בנושא ראה אריה כהן, "יהודי סוריה ולבנון: מצבם והמאבק להצלתם, 1930-2000", חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה (חיפה: אוניברסיטת חיפה, 2003).

5. מצען של ארבע מפלגות מתייחס ל"בעיית הפליטים הפלסטינים". שתי מפלגות נוספות, מרצ ובל"ד, מתייחסות ל"בעיית הפליטים". ראה אתר המכון הישראלי לדמוקרטיה, www.idi.org.il/elections_and_parties/Pages/elections2009.aspx.

6. בהקשר זה ראוי בכל זאת לציין שני ארגונים העוסקים בפעילות ציבורית נמרצת בנושא: 'צדק ליהודים יוצאי מדינות ערב' (JJAC - Justice for Jews from Arab Countries), שהוקם בשנת 2002, ו'וּוֹ'ק - הארגון העולמי של יהודים יוצאי ארצות ערב' (WOJAC - World Organization of Jews from Arab Countries), שנוסד בשנת 1975 במטרה "להביא לתודעת העולם את סיפורם של כמיליון יהודים מארצות ערב ומהמדינות המוסלמיות, אשר נאלצו לברוח כתוצאה ממדיניות של רדיפות, מאסרים ופוגרומים הן בשל יהדותם והן בשל הקמתה של מדינת ישראל". ארגון ווֹ'ק, המבקש לתבוע את זכויותיהם של יהודים אלה, יזם כמה קונגרסים בינלאומיים בנושא. ראה מידע מפורט ורב-ערך באתר הארגון, www.forgotten-million.co.il/wojac.html.

7. קיימות הערכות שונות באשר למספרים המדויקים. במושב שהוקדש ליהודי ארצות ערב בכנס הרצליה בשנת 2009 העריך מנכ"ל יד בן-צבי דאז, צבי צמרת, שלפני הקמת מדינת ישראל חיו בעיראק 135 אלף יהודים, במצרים 65 אלף, בסוריה שלושים אלף, בלבנון 7,000, בעדן 7,500, בלוב 35 אלף, בתוניסיה חמישים אלף ובמרוקו 250 אלף. ראה צבי צמרת, "פליטים יהודים מארצות ערב ומארצות איסלאם אחרות", הרצאה בכנס הרצליה, 3 בפברואר 2009, www.justiceforjews.com/paper2.pdf. למספרים אלה אפשר להוסיף חמישים אלף יהודים שחיו בתימן ו-150 אלף שחיו באלג'יריה, על פי הערכתו של יעקב מירון, יועץ למשפט ארצות ערב במשרד המשפטים, במכתב ששיגר לעוזר שר המשפטים ב-1 באוגוסט 1974. ראה "רישום רכוש יהודי בארצות ערב", נספח סטטיסטי, ג"מ/43/ג/8/6693. ארגון 'צדק ליהודים יוצאי מדינות ערב' אומד את מספר היהודים שחיו בארצות ערב ב-1948 ב-856 אלף. ראה "The Displacement of Jews from Arab Countries: 1948-2005", www.justiceforjews.com/pop_chart.pdf.

8. לאחרונה הופיע חיבור חשוב בנושא, פרי עטו של ההיסטוריון הבריטי מרטין גילברט. ראה Martin Gilbert, *In Ishmael's House: A History of Jews in Muslim Lands* (New Haven & London: Yale, 2010) (להלן בביח ישמעאל).

9. ראה Norman A. Stillman, *The Jews of Arab Lands: A History and Source Book* (Philadelphia: Jewish Publication Society, 1979), p. 108.

10. ברנרד לואיס, היהודים בעולם האסלאם, תרגמה מרים שקד (ירושלים: מרכז זלמן שזר, 1996), עמ' 36.

11. על מעמד ה"דימי" ראה למשל Philippe Fargues, "Demographic Islamization: Non-Muslim Minorities in Muslim Countries," *SAS Review* 21:2 (Summer-Fall 2001), pp. 103-116; P. R. Kumaraswamy, "Islam and Minorities: Need for a Liberal Framework," *Mediterranean*

Quarterly 18:3 (Summer 2007), pp. 94-109; Maurice M. Roumani, "The Silent Refugees: Jews from Arab Countries," *Mediterranean Quarterly* 14:3 (Summer 2003), pp. 41-77; Daniel J. Schroeter and Joseph Chetrit, "Emancipation and Its Discontents: Jews at the Formative Period of Colonial Rule in Morocco," *Jewish Social Studies* 13:1 (Fall 2006), pp. 170-206.

12. ראובן קשאני, "יהדות ארצות ערב: האמת והאגדה", כיוונים 5 (סתיו 1979), עמ' 139-140.

13. קשאני, "יהדות ארצות ערב", עמ' 144.

14. דוד סיטון, קהילות יהודי ספרד והמזרח בעולם בימינו (ירושלים: ועד עדת הספרדים, 1974), עמ' 12.

15. ראה ולטר יוסף פישל, "היהודים באיראן במאות ט"ז-י"ח: היבטים פוליטיים, כלכליים וקהילתיים", פעמים 6 (1980), עמ' 5-31.

16. דוד מנשרי, "היהודים תחת המלוכה הפהלווית והרפובליקה האסלאמית", בתוך חיים סעדון (עורך), קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים: איראן (ירושלים: משרד החינוך ומכון בן-צבי, 2005) עמ' 56-57.

17. צבי צמרת, "פליטים יהודים מארצות ערב", עמ' 1.

18. מצוטט אצל יעקב מירון, "גירוש היהודים מארצות ערב ועמדת הפלסטינים כלפיו", מדינה. ממעל ויחסים בינלאומיים 36 (1992), עמ' 28.

19. על ה"פרהוד" ראה אסתר גליצנשטיין-מאיר, "הפרעות ביהודי בגדאד: חג השבועות תש"א (1-2 ביוני 1941)", פעמים 8 (1981), עמ' 21-37; נסים קזז, "דו"ח ועדת החקירה מטעם ממשלת עיראק על מאורעות 1-2 ביוני 1941", פעמים 8 (1981), עמ' 46-59; "תעודות על הפרעות בבגדאד ועל תגובת היישוב בארץ ישראל", פעמים 8 (1981), עמ' 60-91.

20. בהקשר זה ראה איתמר לוי, שקיעה במזרח: חיטול הקהילות היהודיות במדינות ערב ושוד רכושן (תל אביב: משרד הביטחון, 2001), עמ' 49-62; דפנה צמחוני, "ממשלת עיראק והעלייה הגדולה של היהודים לישראל", פעמים 39 (1989), עמ' 66-68.

21. מתוך דו"ח "שירותי המודיעין למדינת ישראל, לשכת העיתונות הממשלתית", 23 באוקטובר 1949, ג"מ/130/חצ/11/2451.

22. על פרשת שפיק עדס ראה בין היתר נסים קזז, "היהודים בסביבתם", בתוך חיים סעדון (עורך), קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים: עיראק (ירושלים: משרד החינוך ומכון בן-צבי, 2002), עמ' 26; יוסי אלפי, "עושים צחוק מההיסטוריה", *Ynet*, 21 במאי 2008, www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3545179,00.html. על התערבות משרד החוץ האמריקני בפרשה ראה מכתב ששלח אליהו אילת (אפשטיין) למשה שרתוק (שרת) ב-25 בספטמבר 1948, ג"מ/130/חצ/11/2451.

23. על קורות אותה שנה דרמטית שבין מרס 1950 למרס 1951, שנה שבמהלכה עזבו את עיראק כמעט כל יהודיה, ראה אסתר גליצנשטיין-מאיר, "חידת העלייה הגדולה מעיראק: גורמים, נסיבות ותוצאות", פעמים 71 (אביב 1997), עמ' 25-54.

24. המידע לקוח ממכתב שהפיץ משרד החוץ לנציגויות ישראל בעולם, "מצב היהודים בארצות ערב", 14 בספטמבר 1967, ג"מ/93/חצ/20/1396.

-
25. גילברט, בביח ישמעאל, עמ' 295-296. ראה גם באתר וז'ק, www.forgotten-million.co.il/iraq1.html. באתר מופיעה גם עדותה המפורטת של סלימה גבאי, רעייתו של פואד גבאי, אחד היהודים שהואשמו על לא עוול בכפם והוצאו להורג בתלייה. ראה www.forgotten-million.co.il/edyot/iraq/gabay_salima.html.
26. ירון הראל, "דמוגרפיה", בתוך ירון הראל (עורך), קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים: סוריה (ירושלים: משרד החינוך ומכון בן-צבי, 2009), עמ' 30.
27. גילברט, בביח ישמעאל, עמ' 211-212.
28. מיכאל מ' לסקר, "בצל הסכסוך הערבי-הישראלי והלאומיות הערבית: יחסי מוסלמים-יהודים בסוריה בשנים 1948-1970", פעמים 66 (חורף 1996), עמ' 77.
29. לסקר, "בצל הסכסוך", עמ' 77-78.
30. מירון, "גירוש היהודים מארצות ערב", עמ' 34-35.
31. לסקר, "בצל הסכסוך", עמ' 83.
32. גילברט, בביח ישמעאל, עמ' 303-304; מירון, "גירוש היהודים מארצות ערב", עמ' 50.
33. בעניין זה ראה ראובן אהרוני, יהודי עדן: קהילה שהייתה (תל אביב: אפיקים - לתחייה רוחנית וחברתית, 1991), עמ' 333-342; חיים סעדון, "המרכיב הפלסטיני בהתפרצויות אלימות בין יהודים לבין מוסלמים בארצות האסלאם", פעמים 63 (אביב 1995), עמ' 94-95. על קהילת יהודי תימן ראה גם באתר וז'ק, www.forgotten-million.co.il/teman-.html.
34. גילברט, בביח ישמעאל, עמ' 232; חיים סעדון, "הכמיהה לצינון והעלייה", בתוך חיים סעדון (עורך), קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים: תימן (ירושלים: משרד החינוך ומכון בן-צבי, 2002), עמ' 122.
35. בהקשר זה ראה דב לויטן, "על כנפי נשרים: העלייה מתימן ומעדן", בתוך חיים סעדון (עורך), בנלוי ובסחר: העלויות הגדולות מארצות האסלאם (1948-1967) (ירושלים: משרד החינוך ומכון בן-צבי, 2000), עמ' 31-42.
36. על מצוקתם של אחרוני יהודי תימן אפשר ללמוד מכתבתו המרתקת של העיתונאי בועז ביסמוט, שביקר שם ב-2010. ראה בועז ביסמוט, "תוציאו אותנו מכאן", ישראל היום, 29 במרץ 2010, www.israelhayom.co.il/site/newsletter_article.php?id=6008.
37. "שלושה ימי פרעות ביהודי מצרים", דבר, 4 בנובמבר 1945.
38. קשאני, "יהדות ארצות ערב", עמ' 144.
39. חגי ארליך, "מצרים ויהודיה", בתוך נחם אילן (עורך), קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים: מצרים (ירושלים: משרד החינוך ומכון בן-צבי, 2008), עמ' 22.
40. צמרת, "פליטים יהודים מארצות ערב", עמ' 3.
41. גילברט, בביח ישמעאל, עמ' 226-227.
42. סעדון, "המרכיב הפלסטיני בהתפרצויות אלימות", עמ' 92.
-

-
43. מצוטט אצל בני מוריס, 1948: תולדות המלחמה הערבית-הישראלית הראשונה, תרגם יעקב שרת (תל אביב: עם עובד, 2010), עמ' 444-445.
44. עוד על תקופת הדמדומים של הקהילה היהודית במצרים ראה גודרון קרמר, "הצינונות במצרים 1917-1948", פעמים 16 (1983), עמ' 107-127; רוברט ל' טיגנור, "יהדות מצרים: המתחים בקהילה והצינונות", פעמים 16 (1983), עמ' 89-106; עדי שורץ, "זה היה ביתם", הארץ, 28 בדצמבר 2007.
45. מירון, "גירוש היהודים מארצות ערב", עמ' 36; על קורות יהודי מצרים בשנים 1951-1969 ראה גילברט, בבית ישמעאל, עמ' 251-264.
46. גילברט, בבית ישמעאל, עמ' 288-292.
47. ראה יעקב חג'ג' לילוף, "הפרעות בלוב (1945, 1948, 1967): רקע, מהלך, תוצאות ותגובות", 'הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב', www.livluv.org.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/226Riots1945.pdf.
48. ראה יעקב חג'ג' לילוף, "הגירות ודמוגרפיה של יהודי לוב", 'הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב', www.livluv.org.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/224DemographyOfLibyanJews.pdf.
49. ראה גילברט, בבית ישמעאל, עמ' 272-274, 283-286; יעקב חג'ג' לילוף, "היהודים בתקופת לוב העצמאית", 'הארגון העולמי של יהודים יוצאי לוב', www.livluv.org.il/_Uploads/dbsAttachedFiles/225JewsInIndependentLibia.pdf.
50. סעדון, "המרכיב הפלסטיני בהתפרצויות אלימות", עמ' 105-115.
51. ירון צור, "היהודים בתקופה הקולוניאלית", בתוך חיים סעדון (עורך), קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים: מרוקו (ירושלים: משרד החינוך ומכון בן-צבי, 2003), עמ' 75.
52. חיים סעדון, "עליית יהודי מרוקו: שלבים ומאפיינים", בתוך סעדון, קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים: מרוקו, עמ' 119.
53. לעניין עליית יהודי מרוקו ראה, בין היתר, אנייס בן-סימון, חסן השני והיהודים: סיפור העלייה החשאית ממרוקו (תל אביב: ידיעות אחרונות, 1993); עוזיאל חזן, כקליפת אגוז: מחזה בשלוש מערכות (ירושלים: מכון בן-צבי, 1998); שמואל שגב, מבצע "כין": עלייתם החשאית של יהודי מרוקו לישראל (תל אביב: משרד הביטחון, 1984).
54. מוריס, 1948, עמ' 446.
55. צמחוני, "ממשלת עיראק", עמ' 68.
56. ראה ספריית הארי טרומן, www.trumanlibrary.org/hoover/internaltemplate.php?tld=1949-01-21&groupid=5195&collectionid=hoover וכן www.trumanlibrary.org/hoover/internaltemplate.php?tld=1949-01-25&groupid=5249&collectionid=hoover.
57. תשובתה של ממשלת ארצות-הברית לאיגרת ממשלת ישראל בדבר הקפאת רכוש יהודי עיראק, 1 במאי 1951, ג"מ/130/חצ/2451.
58. בתשובה להצעה להחליף אדמות הנמצאות מחוץ לגבולות המדינה בנחלות של פלסטינים נפקדים הנמצאים בגבולותיה, כתב האפוסטרופוס לנכסי נפקדים לשר האוצר כי

"אי-אפשר מבחינה חוקית לסדר חליפין של קרקע נפקדים אשר בפיקוחנו בקרקע יהודית שאינה בתחום מדינת ישראל", 24 בפברואר 1950, ג"מ/130/חצ/16/2402. ב-1952 נבדקה במשרד החוץ גם האפשרות להחליף נכסים של ערבים שרצו להגר מישראל בנכסי יהודים בלוב. ראה "הצעה משולבת ליישוב פליטים ערבים בלוב, הצלת רכוש יהודי והגירת ערבים מישראל ללוב", 31 במרס 1952, ג"מ/130/חצ/6/2402.

59. מצוטט אצל לוין, שקינה במזרח, עמ' 302.

60. הרישום נעשה באמצעות הרשם לתביעות חוץ במשרד האוצר (בשנים 1951-1956), והועדה הציבורית לרישום תביעות עולי מצרים (1957-1959) והוועדה הציבורית לרישום תביעות עולי עיראק (1956-1958). בספטמבר 1969 הוקמה במשרד המשפטים מחלקה לתיעוד תביעותיהם של יהודי ארצות ערב. ראה החלטת ממשלה מס' 34, 28 בספטמבר 1969. עד אוגוסט 1974 אספו כל הגורמים הממשלתיים האלה 3,210 תביעות נגד מצרים, 4,852 נגד עיראק, 150 נגד סוריה, 43 נגד תימן, 18 נגד סעודיה, 82 נגד לבנון ו-48 נגד ירדן. ראה "רישום רכוש יהודי בארצות ערב", ג"מ/43/8/ג/6693. כיום מרוכזות התביעות במשרד לאזרחים ותיקים.

61. כך, לדוגמה, באוגוסט 1957, בהתייעצות פנימית במשרד החוץ לקראת דיוני העצרת הכללית של האו"ם בהמשך אותה שנה, אמר אברהם הרמן, לימים השגריר בווינגטון, כי "בזמן האחרון כמעט שלא דיברנו בפומבי על תביעות הפיצויים שלנו, התביעות של הפליטים שלנו שאנחנו קלטנו. עובדה היא שבשנה האחרונה נוספו בארץ לפחות 12 אלף פליטים ממצרים שיש להם תביעות לפיצויים עצומות ורבות מאוד". פרוטוקול התייעצויות משרד החוץ לקראת עצרת האו"ם, 25 באוגוסט 1957, ג"מ/130/חצ/8/4315. חמש שנים לאחר מכן הורה שר האוצר דאז, לוי אשכול, "להכין חומר" על הרכוש הנטוש של יהודי ארצות ערב. זיכרון דברים מהתייעצות בלשכת שר האוצר בשאלות הפיצויים לפליטים ותביעות הנגד, 27 באוגוסט 1962, ג"מ/130/חצ/10/4315.

62. מכתב של מנכ"ל משרד החוץ, ולטר איתן, לוועדת הפיוס של האו"ם, 29 במרס 1951, ג"מ/130/חצ/11/2451.

63. הנסיבות שבהן אולצו אותם יהודים לעזוב את מקום מושבם עלו בקנה אחד עם הגדרת ה"פליט", על פי אמנת האו"ם בדבר מעמדם של פליטים מ-1951, כמי שנמצא מחוץ לארץ אזרחותו "בגלל פחד מבוסס להיות נרדף מטעמי גזע, דת, אזרחות, השתייכות לקבוצה חברתי מסוים או להשקפה מדינית מסוימת ואיננו יכול להיזקק להגנתה של אותה ארץ או אינו רוצה בכך בגלל הפחד האמור; או הנמצא עקב המאורעות האמורים מחוץ לארץ שבה היה קודם לכן מקום מגוריו הקבוע, והוא חסר אזרחות, ואינו יכול לחזור לאותה ארץ או אינו רוצה בכך בגלל הפחד האמור". ראה www.unhcr.org/protect/protection/3b66c2aa10.pdf. תרגום עברי של האמנה מופיע באתר 'אמנסטי אינטרנשיונל - סניף ישראל', www.amnesty.org.il/?CategoryID=244&ArticleID=131.

64. Michael M. Laskier, "Egyptian Jewry under the Nasser Regime 1956-1970," *Middle Eastern Studies* 31:3 (July 1995), pp. 573-619.

65. Dr. E. Jahn, Office of the UN High Commissioner, United Nations High Commissioner for Refugees, Document no. 7/2/3/Libya, July 6, 1967, מצוטט באתר וו'ק, www.justiceforjews.com/legal.html.

66. לנוסח ההחלטה באנגלית ובצרפתית ראה באתר האו"ם, <http://ods-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/GEN/NR0/240/94/IMG/NR024094.pdf?OpenElement>; לנוסח עברי של ההחלטה ראה באתר הכנסת, www.knesset.gov.il/process/asp/event_frame.asp?id=9.
67. Arthur J. Goldberg, "Resolution 242 After Twenty Years," in *National Committee on American Foreign Policy Report, U.N. Resolution 242: Origin, Meaning, and Significance*, April 2002, www.ncafp.org/projects_middleeast.html.
68. גילברט, בביח ישמעאל, עמ' 327.
69. גילברט, בביח ישמעאל, עמ' 329-330.
70. מצוטט אצל מירון, "גירוש היהודים מארצות ערב", עמ' 38.
71. נביל שרף אל-דין, "יהודים בני ארצנו", תרגמה ברוריה הורוביץ, רוח מזרחית 8 (דצמבר 2008), עמ' 30.
72. ראה תמליל הריאיון באתר www.state.gov/www/regions/nea/000727_clinton_tv.html.
73. "Israeli Draft of the Framework Agreement on Permanent Status" in Rex Brynen, *The Past as Prelude? Negotiating the Palestinian Refugee Issue*, Appendix 1, Briefing Paper for Chatham House, p. 13, www.chathamhouse.org.uk/files/11721_0608palrefugees_brynen.pdf.
74. "Israel's Private Response to Palestinian Refugee Paper of 22 January, Taba, January 23, 2001 (Draft 2)," in Brynen, *The Past as Prelude? Appendix 5*, p. 17.
75. להחלטת הקונגרס ראה www.opencongress.org/bill/110-hr185/text, H.R Res. 185, 110th cong., 1st sess., 2007.
76. התפרסם ברשומות: ספר החוקים 2232, 3 במרס 2010, עמ' 406-407, www.knesset.gov.il/Laws/Data/law/2232/2232.pdf. הצעת החוק של חבר הכנסת נסים זאב ודברי הסבר פורסמו ברשומות: הצעות חוק הכנסת 302, 25 בינואר 2010, עמ' 92, www.knesset.gov.il/Laws/Data/BillKnesset/302/302.pdf.
77. על בסיס גישה זו פיתח הסוציולוג יהודה שנהב את התזה הקונספירטיבית שלפיה ניצלה מדינת ישראל את החרמת רכוש היהודים בעיראק כדי להתחמק מתשלום פיצויים לפליטים הפלסטינים. אלא שלא ברור, אליבא דשנהב, מה הייתה אמורה ישראל לעשות – לפצות את היהודים שרכושם נשדד בידי עיראק מכספי משלם המסים הישראלי? לפצות את הפלסטינים בלי שנחתם הסכם שלום כולל? ככלל, שנהב מעלה את הטיעון האנטי-ציוני השגור שלפיו "כאשר מחפשים את השורשים לאנטגוניזם בין יהודים מארצות האיסלאם לבין הערבים", יש לבחון את "האופן שבו שימשו התנועה הציונית ומדינת ישראל גורם מסכסך". ראה יהודה שנהב, "השוד המושלם", הארץ, 10 באפריל 1998; ראה גם את תגובתו של שלמה הלל, "הסילוף המושלם", הארץ, 29 באפריל 1998.
78. ריאיון עם אהרון מור, אוגוסט 2010; ריאיון עם רפי איתן, יולי 2010.
79. על ההחלטה שלא לשקם את הפליטים הפלסטינים ועל תפקודה הבעייתי של 'אונר"א – סוכנות הסעד והתעסוקה של האו"ם לפליטים פלסטינים במזרח התיכון', ראה

80. סיפורה של משפחת ידיד (כיום אהרוני) מקהיר הוא רק דוגמה אחת מני רבות. המשפחה נאלצה לעזוב את מצרים ב-1956. העסק המשפחתי הוחרם והועבר לידי מוסלמים, וחשבונות הבנק של בני המשפחה עוקלו. אבי המשפחה לקה בהתקף לב ואחיו מת מדום לב. אחת מנשות המשפחה, שהייתה אישה קשישה, סירבה לעזוב את מצרים, ומשהבינה שלא תוכל להישאר שם הפילה את עצמה במדרגות ומתה במקום. ראה שורץ, "זה היה ביתם".

81. במשרד לאזרחים ותיקים יש כיום כ-12 אלף תביעות; ראה ריאיון עם אהרון מור.

82. "חזרה שלום בין מדינת ישראל ובין הרפובליקה הערבית של מצרים", סעיף 8, אתר הכנסת, www.knesset.gov.il/process/docs/egypt.htm

83. באוגוסט 1974 כתב היועץ למשפט ארצות ערב, יעקב מירון, לעוזר שר המשפטים כי יוצאי סוריה ותימן מיעטו להגיש תביעות רכוש, ו"מצדנו לא דחפנו את הרישום במה שנוגע לסוריה, מתוך התחשבות בשארית הפליטה שם". ראה "רישום רכוש יהודי בארצות ערב", ג"מ/43/8/6693. שנתיים קודם לכן כתב איש משרד החוץ שמואל דיבון במכתב לשר החוץ אבא אבן כי "שלטונות עיראק נמנעים מלפרסם [את יציאת היהודים]... וגם מענייננו להמשיך בקו שבו נקטנו עד כה של הימנעות מפרסום היציאה כמו גם מביקורת על עיראק בהקשר היהודי". ראה "יהודי עיראק וסוריה", 7 בפברואר 1972, ג"מ/43/8/6693.

84. ריאיון עם אהרון מור. עדות ראשונה לכך ניתנה כבר בישיבת הממשלה במרס 1951, שבה הציג השר בכור שלום שטרית את תביעתם של יהודי עיראק לקבל לידיהם את הרכוש שהותירו בישראל הפליטים הפלסטינים. "אין ספק שדרישתם לגבי רכוש הערבים בישראל יש לה יסוד", אמר שטרית, "מצבם הוא תוצאה מיצירת מדינת ישראל ועלינו לחשוב על דרך פיצוי... אחרת הם יכולים לטעון בצדק: אילולא מדינת ישראל, הרי ישבנו שם מאות שנים כאנשים חופשיים, עסקנו במסחר ובמלאכה, עשינו עושר ורכוש". ענה לו שר האוצר אליעזר קפלן: "[יש] להיזהר מלומר: בעצם יכלו יהודים אלה לשבת במנוחה בעיראק, אלא מדינת ישראל הכריחה אותם לעזוב את ארצם, כאילו הם רק קרבנות מדינת ישראל... הרי אפשר ללכת הלאה ולומר שמדינת ישראל חייבת פיצויים לכל אחד ואחד הבא לישראל", ראה חרשומת ישיבת הממשלה השנייה תשי"א, ישיבה ל"ה/שי"א, 15 במרס 1951.

85. ריאיון עם אהרון מור; ריאיון עם צבי גבאי, לשעבר שגריר וסמנכ"ל משרד החוץ, אוגוסט 2010; ריאיון עם מקור המבקש להישאר בעילום שם, אוגוסט 2010.

86. ריאיון עם ז'אן קלוד נידם, היועץ למשפט ארצות ערב במשרד המשפטים, אוקטובר 2010.

87. "Arab Peace Initiative, Beirut, 28 March 2002," in Brynen, *The Past as Prelude?* Appendix 7, p. 20

88. סאיב עריקאת, "הגיע הזמן שתבחרו: כיבוש או הסדר", Ynet, 3 בנובמבר 2010, www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3979142,00.html

89. במבוא לאחד הטקסטים המכוננים של התנועה הציונית, מדיוח היהודים, כתב תיאודור הרצל ש"בחיבור זה אני עומד להעלות רעיון עתיק ימים, רעיון הקמתה של מדינת היהודים". אך כשנדרש להסביר מדוע הוא מעלה את הרעיון, כתב: "הכל תלוי בכוח המניע. ומה הוא הכוח

הזה? מצוקת היהודים". תיאודור הרצל, מדינת היהודים, תרגם מרדכי יואלי (ירושלים: קשתרבות, 1996), עמ' 1-2.

90. ראה באתר האינטרנט של הכנסת, "הכרזה על הקמת מדינת ישראל", www.knesset.gov.il/docs/heb/megilat.htm.

91. ראה למשל מאמרו של סגן שר החוץ דני אילון, "I am a Refugee," Danny Ayalon, *Jerusalem Post*, September 1, 2010. תרגום לעברית מופיע באתר משרד החוץ, www.mfa.gov.il/MFAHeb/Mfa/Deputy+Fm/interviews/Oped_by_Deputy_FM_Danny_Ayalon_I_am_a_refugee_010910.htm.

92. הצעה לסדר היום מס' 901, ישיבה קכ"ח של הכנסת השמינית, 1 בינואר 1975.

93. הצעה לסדר היום "תביעותיהם של יהודים יוצאי ארצות ערב וזכויותיהם הלגיטימיות", ישיבה שנ"ו של הכנסת האחת-עשרה, 26 בנובמבר 1987.

94. Jeremy W. Peters, "Reporter Retires After Words about Israel," *The New York Times*, June 7, 2010.

95. אלבר ממי, יהודים וערבים, תרגם אהרן אמיר (תל אביב: ספרית הפועלים, 1975), עמ' 21-23.